

RANOKRŠĆANSKA ARHITEKTURA NA OBALNOM PROSTORU IZMEĐU ZADRA I NINA¹

Autor temeljem dosadašnjih arheoloških istraživanja i vlastitih interpretacija njihovih rezultata te višestrukih pregleda terena u radu pokušava utvrditi položaje na kojima se na obalnom prostoru između Zadra (*Iader*) i Nina (*Aenona*) nalazila ranokršćanska arhitektura. Taj izuzetno atraktivan i po resursima vrijedan prostor teritorijalno je najvećim dijelom pripadao jadertinskom ageru, a njegov je zapadni dio kao lučko postrojenje bio predio municipija Enone. Na tom se području ranokršćanskom vremenu sa sigurnošću mogu pripisati samo dvije crkve. U današnjem zadarskom predjelu Puntamika, na položaju Crkvina, još prije sedamdeset godina istraživana je crkva sv. Stošije (Anastazije), jedinstven primjer dvojne katne crkve na našim prostorima općenito. Donja crkva nastala je adaptacijom rimske cisterne u sakralni prostor u kasnoantičkom vremenu i nosila titular sv. Klementa. U prvoj polovici 10. stoljeća iznad te crkve sagrađena je druga crkva, a cijeli je prostor posvećen sv. Stošiji. Druga ranokršćanska crkva otkrivena je u Zatonu, nalazila se na prostoru antičke ninske luka i bila je posvećena sv. Andriji (sv. Jandre). Samo je djelomice istražena tijekom osamdesetih godina prošloga stoljeća. Među lokalitete za koje ima više indicija da je ondje mogla postojati ranokršćanska arhitektura ubraja se još položaj Krug u Kožinu.

Ključne riječi: Zadar; Puntamika – Crkvina / Sv. Stošija / Sv. Klement; Diklo; Kožino; Petrčane; Zaton – Sv. Jandre (sv. Andrija); Nin; ranokršćanska arhitektura; predromanička arhitektura; romaničke crkve / *Key words: Zadar; Puntamika – Crkvina / St. Anastasia / St. Clement; Diklo; Kožino; Petrčane; Zaton – St. Jandre (St. Andrew); Nin; early Christian architecture; Pre-Romanesque architecture; Romanesque churches*

Uvod

Obalni prostori između Zadra i Nina danas su najatraktivniji ili među najatraktivnijim za život i turističku djelatnost područja ta dva grada. Atrakivnost tih prostora zasigurno je postojala i u rimsko doba, jer su se isticali poljoprivrednim površinama, šumama,

1 Rad je izmijenjena verzija neobjavljenog izlaganja Nova opažanja o ranokršćanskim i predromaničkim spomenicima na obalnom području između Zadra i Nina, održanog na znanstvenom skupu *Novija arheološka istraživanja na zadarskom području* (Zadar, 1.–4. listopada 2002.). U okviru programa *Interreg Central Europe* i projekta *Ruins – održivo korištenje, očuvanje i suvremeno upravljanje povijesnim ruševinama u srednjoj Europi*, 29. lipnja 2018. sudjelovao sam s izlaganjem na Panel raspravi *Održiva zaštita i očuvanje srednjovjekovnih ruševina: Puntamika – Sv. Stošija*, gdje sam upozorio na iznimnu vrijednost ranokršćanskih i srednjovjekovnih crkava (većinom nastalih u romaničkom vremenu) na prostoru između Puntamike i Petrčana, kao i na potrebu njihove obnove i revitalizacije kao spomenika kulture te uključivanja u turističku ponudu zadarske regije (u okviru turističkih ruta). Spomenuti prostor, koji je uvelike povezan s najstarijom hrvatskom prošlošću i hrvatskim narodnim vladarima, trebao je biti obrađen i u zasebnoj povijesno-arheološkoj studiji zajedno s izv. prof. dr. sc. Franjom Smiljanićem, no njegova prerana smrt to je onemogućila.

Rad posvećujem svom profesoru na poslijediplomskom studiju te članu povjerenstava za obranu magistarskog i doktorskog rada, nestoru antičke arheologije, prof. dr. sc. Marinu Zaninoviću u povodu njegova ulaska u deseto desetljeće života.

pašnjacima, razvedenom obalom s nizom uvala i uvalica, plažama, morskim terenima bogatim ribom (ribarskim poštama) i dr. Veći dio prostora između rimske kolonije Zadra (*Iader*) i municipija Nina (*Aenona*) teritorijalno je pripadao Jaderu, a granica među agerima tih gradova na obalnom dijelu mogla je biti na međi između današnjih naselja Petrčana i Zaton, odnosno zemljišnih posjeda tih dvaju naselja, na položaju koji Petrčanci i Zatonjanci nazivaju Bila stina (između Punte Skale i Šepurina, odnosno položaja koji se naziva Dragočaj).² Veći dio jadertinskog agera na tom dijelu najvjerojatnije je bio obuhvaćen sustavom limitacije koja se protezala i na dio susjednog (paralelno s kopnom postavljenog) dijela arhipelaga, odnosno otok Ugljan,³ a moguće i njemu susjedni otok Rivanj. Na obalnom dijelu zadarskog agera utvrđeno je nekoliko ladanjskih imanja (*villae rusticae*) koja su gotovo u pravilnom nizu raspoređena od današnje Puntamike do Petrčana. Na prostoru tih vila razvila su se u većini slučajeva srednjovjekovna naselja, odnosno sela i zaseoci koji su danas predjeli grada Zadra ili zasebna naselja koja njemu administrativno pripadaju. Obalni prostor ninskog agera koji se nastavljao na zadarski ager, a na dijelu kojeg se tijekom srednjeg vijeka razvilo naselje Zaton, u rimsko je doba bio luka rimske Enone. Danas je to zasebno naselje koje administrativno pripada gradu Ninu.

Vile rustike kao potencijalni ranokršćanski lokaliteti i sigurno potvrđene ranokršćanske crkve na obalnom prostoru između Zadra i Nina (sl. 1)

Puntamika – Crkvina / Sv. Stošija

Istraživanja crkve sv. Stošije na položaju Crkvina u današnjem zadarskom naselju Puntamika provedena su tijekom 1952. godine, a obavio ih je Arheološki muzej u Zadru pod stručnim vodstvom Mate Suića i Ive Petriciolija, uz povremenu tehničku suradnju Aleksandre Faber. Crkva je nastala u okviru većega rimskog gospodarsko-stambenog i ladanjskog kompleksa čiji su ostatci djelomice otkriveni pri samim istraživanjima. Riječ je o vrlo zanimljivu i jedinstvenu primjerku kompleksnog tipa crkve, odnosno dvojne crkve od kojih je donja nastala adaptacijom rimske cisterne (*piscina*), dok je gornja sagrađena na samoj cisterni (sl. 2–8). Pri objavi rezultata istraživanja toga objekta obje su crkve proglašene predromaničkim,⁴ pa su se gotovo svi istraživači koji su se njih kasnije doticali držali te datacije, a dobar dio to, nažalost, čini i danas. Takvu interpretaciju doveo sam u sumnju već pri pisanju monografije o ranokršćanskoj arhitekturi na prostoru današnje Zadarske nadbiskupije, jer je teško vjerovati da bi se u predromaničkom vremenu na jednom mjestu istodobno gradile dvije crkve (jedna iznad druge). Na istom sam mjestu doveo u sumnju i pretpostavku da bi jedan rimski objekt (cisterna) bez temeljitog održavanja mogao potrajati nekoliko stotina godina i da bi ga nakon toga bilo moguće adaptirati za drugu namjenu.⁵

2 Pokušajem ubikacije cjelovitog zadarskog antičkog agera ili pojedinih njegovih dijelova bavilo se više autora: Suić 1955: 1–36; 1976: 101; 1981: 154; 1996: 362; 2003: 166; Chevallier 1957: 22; Bradford 1947: 202; 1957: 179–181, fig. 15; Wilkes 1969: 208; Jakšić 1986: 214–217; 2015, 259–261; Nedved 1992: 125–129; Maršić 1993: 105–115 i dr.

3 Kadi 2016. Prostorom otoka Ugljana vjerojatno je dužinski bio definiran i obalni prostor na kojem se protezala limitacija zadarskog agera, a to je od dijela današnjeg naselja Petrčane do Sukošana, odnosno većinskog dijela područja koje danas pripada tom naselju. Površina cjelokupnog jadertinskog agera na kopnu i otocima bila je višestruko veća, no točne njegove granice teško je utvrditi jer je situacija kod nepromjerenog dijela agera mnogo složenija za interpretaciju te je zasad nemoguće točno utvrditi gdje je bila granica s teritorijem susjednih municipija Enone (*Aenona*), Nedina (*Nedinum*), Korinija (*Corinium*) i Argirunta (*Argyrontum*).

4 Suić, Petricioli 1955: 7–21.

5 Uglešić 2002: 30–33. Ranokršćansko podrijetlo donje crkve pretpostavila je nešto ranije i Migotti 1991: 19.

Sl. 1. Zračni snimak prostora između Zadra i Nina s naznačenim položajem ranokršćanskih, predromaničkih i romaničkih crkava (na temelju predloška Geoportala izradio: J. Šučur) / Fig. 1. Aerial photo of the area between Zadar and Nina with marked position of the Early Christian, pre-Romanesque and Romanesque churches (Geoportal base edited by J. Šučur)

Od ostataka vjerojatno velike i luksuzno izvedene rimske vile čiji nastanak treba povezati s 1. stoljećem⁶ istraženo je svega nekoliko segmenata, a među njima najbolje je bila očuvana upravo cisterna, kasnije adaptirana u crkvu. Među ostalim pronađenim objektima te vile bio je još jedan manji spremnik za vodu te ostatci vjerojatno dijela stambene arhitekture.⁷ Rimska cisterna, ukopana oko 1,50 m u zemlju, bila je pravokutnog oblika, dužine 16,10 m i širine 6,50 m. Pod je bio popločan ciglama u tehnici riblje kosti (*opus spicatum*), a cisterna je bila presvođena bačvastim svodom. Ukupna visina od poda do svoda iznosila je 4,90 m. Kao čvrst i prostran objekt cisterna nije zahtijevala većih konstruktivnih zahvata za adaptaciju u crkvu (sl. 4 i 5), stoga je već tijekom ranokršćanskoga vremena dobila apsidu koja je bila trapezoidna, vjerojatno radi konstruktivnih odnosno statičkih razloga. Valja istaknuti da je i zid cisterne na tom (istočnom) dijelu bio koso postavljen u odnosu na njezin sjeverni i južni zid. Prostor između zidova cisterne i novih zidova apside ispunjen je šutom. Jedini otvor na crkvi osim prostranog polukružnog ulaza bio je vjerojatno na sredini apside.⁸ Svi zidovi crkve bili su ožbukani.

Sl. 2. Pročelje crkve sv. Stošije na Puntamici (foto: A. Uglešić) / Fig. 2. Front of the church of St Stošija in Puntamika (photo by A. Uglešić)

- 6 Voditelji istraživanja su pri objavi rezultata arheoloških istraživanja vilu okvirno datirali u konac 2. ili početak 3. stoljeća (Suić, Petricioli 1955: 14). Međutim, pronađeni sitni pokretni arheološki nalazi, među kojima osobito treba istaknuti dva ulomka tegula s pečatom sjevernojadranske radionice *Pansiana* (Suić, Petricioli 1955: 13) koja je djelovala u 1. stoljeću, potvrđuju da njezin nastanak treba povezati već s 1. stoljećem. O nalazima tegula s pečatom *Pansiana* sa šireg dalmatinskog prostora postoji čitav niz radova, a na ovom mjestu spomenut ću samo nekoliko recentnijih: Ćurković 2008: 72–73; Juras, Jurković Pešić 2016: 33–38; Pedišić, Podrug 2008: 88–94; Vukov 2014: 119–136; 2016: 155–176.
- 7 Suić, Petricioli 1955: 10–13. Valja istaknuti da su pri obradi vrtova mještani nalazili brojne ulomke (kockice) mozaičkih podova, što je dodatna potkrjepa mišljenju da se radilo o izrazito luksuznom objektu.
- 8 Pri istraživanju crkve pronađeni su ostatci tranzene (Suić, Petricioli 1955: 15, skica 3), no ona se po svojim karakteristikama može pripisati predromaničkom vremenu.

U apsidi donje crkve pronađen je ulomak kamene kanelirane rimske kolone čija je gornja ploha na središnjem dijelu imala pačetrovino udubljenje koje je najvjerojatnije služilo kao *loculus* za relikvije, pa sve navodi na zaključak da se radi o nosaču menze. Sekundarna upotreba rimskih kamenih ulomaka kao dijelova kamenoga crkvenog namještaja još je jedna od indicija za dataciju adaptirane cisterne u crkvu u ranokršćanskom vremenu. U longitudinalnim zidovima cisterne otkriveni su usjeci u žbuci široki desetak centimetara, koji su služili za uglašljivanje ograde svetišta, ali njezini se dijelovi nisu sačuvali. Ulazno stubište u crkvu nije pronađeno, no ono je sasvim sigurno postojalo i njemu su vjerojatno pripadali pronađeni ostatci zidova do vrata u unutrašnjosti nekadašnje cisterne.

U opisanom obliku crkva je živjela do predromaničkog vremena kada je dograđena gornja crkva s polukružnom apsidom (sl. 6–7). Ta je crkva imala ogradu svetišta od koje se sačuvalo svega nekoliko ulomaka, a u apsidi su (na izvornom mjestu gdje su stajali) pronađeni i ostatci baze oltara.⁹ Donja crkva i dalje je ostala u funkciji, vjerojatno kao kriptu. Ulaz gornje crkve nije postavljen simetrično, odnosno nije u osi s ulazom u donju crkvu, već je u odnosu na njega odmaknut ulijevo. Razlog za to sasvim sigurno je vezan uz izgradnju stubišta preko kojega se ulazilo u gornju crkvu.

Dragocjen podatak o tomu kada je ranokršćanska crkva na Puntamici bila restaurirana (rekonstruirana) donosi Carlo Federico Bianchi. On, naime, citira zadarskog kanonika i kroničara Ivana Tanzlingera (1651.–1732.) koji u svojim uspomenama iz Zadra donosi priču o prijenosu relikvija sv. Sošije (Anastazije). Biskup Donat III. (čije ime odgovara zadarskom biskupu Donatu koji je kao posrednik sudjelovao u Aachenskom miru 812. godine), prenoseći brodom posmrtnu ostatku te glasovite svete i mučenice iz Carigrada u Zadar, zaustavio se na rtu Puntamika i položio ih u kapeli sv. Klementa, pa je ta crkva nakon restauracije 931. godine po tome događaju dobila titular sv. Stošija.¹⁰ Tanzlingerovi podatci o dataciji restauracije crkve trebali bi biti autentični, jer se on pri pisanju svoga djela zasigurno služio starijim izvorima.¹¹ Na građevinske zahvate i restauraciju u prvoj polovici 10. stoljeća navode i ostatci kamenoga crkvenog namještaja (ulomak stupića s kapitelom i dio pluteja) pronađeni u gornjoj crkvi, jer se oni okvirno mogu datirati upravo u to razdoblje. Obje crkve bile su u upotrebi do kasnoga srednjeg ili početka novog vijeka, kada su se nalazile u okviru posjeda Kaptola Zadarske nadbiskupije.¹²

Tri faze izgradnje i adaptacije objekta vidljive su najvećim dijelom na apsidama (sl. 3). Analizom arhitektonskih ostataka iščitava se da najraniju fazu čini ranoantička izgradnja cisterne. U vrijeme kasne antike, kada se cisterna pretvara u crkvu, na istočnom dijelu gradi se trapezoidna apsida. U predromaničkoj restauraciji i rekonstrukciji radi statičkih razloga ruši se istočni zid apside te ponovno gradi, a na gornjem dijelu objekta nastaje longitudinalna crkva s polukružnom apsidom.

Nakon provedenih istraživanja 1952. godine ostatci crkve su djelomice konzervirani i restaurirani. Najnoviji konzervatorsko-restauratorski radovi provedeni su prošle godine u okviru projekta *Ruins*, a obuhvatili su sanaciju svoda kasnoantičke cisterne odnosno

9 Suić, Petricioli 1955: 16, sl. 14.

10 Bianchi 1880: 170–171; 2011: 159. Posveta crkve sv. Klementu također navodi na njezino ranokršćansko podrijetlo.

11 Autentičnost Tanzlingerovih podataka su pri objavi rezultata istraživanja pretpostavili i M. Suić i I. Petricioli (Suić, Petricioli 1955: 18–19).

12 O posjedima Kaptola Zadarske nadbiskupije: Dundović: 2017. Podatci za posjed u okviru kojeg se nalazila crkva sv. Stošije na Puntamici donose se na str. 170.

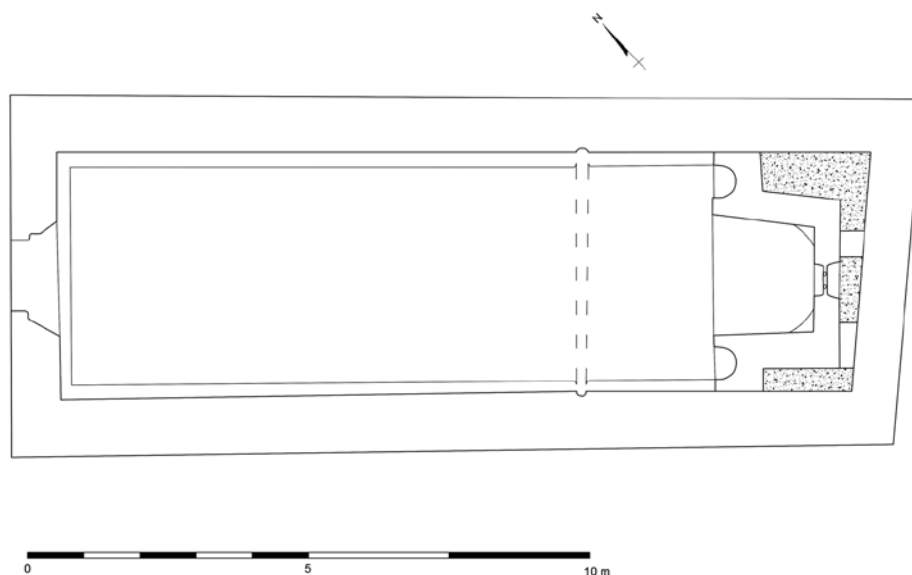

Sl. 3. Pogled s jugoistoka na apside dvojne crkve sv. Stošije na Puntamici (foto: A. Uglešić) / Fig. 3. View from southeast at the apses of the double church of St Stošija in Puntamika (photo by A. Uglešić)

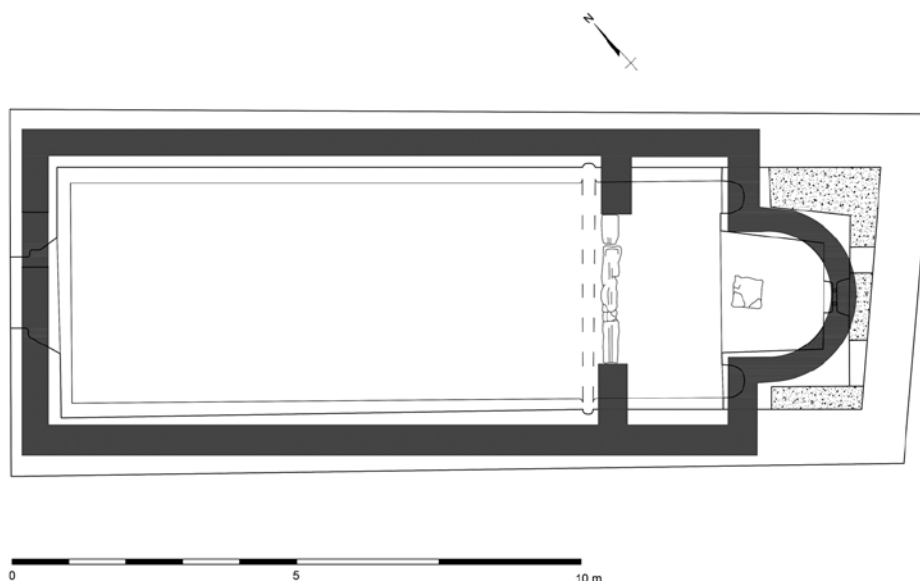

Sl. 4. Unutrašnjost ranokršćanske crkve sv. Stošije (sv. Klementa) na Puntamici (foto: A. Uglešić) / Fig. 4. Interior of the Early Christian church of St Stošija (St Clement) in Puntamika (photo by A. Uglešić)

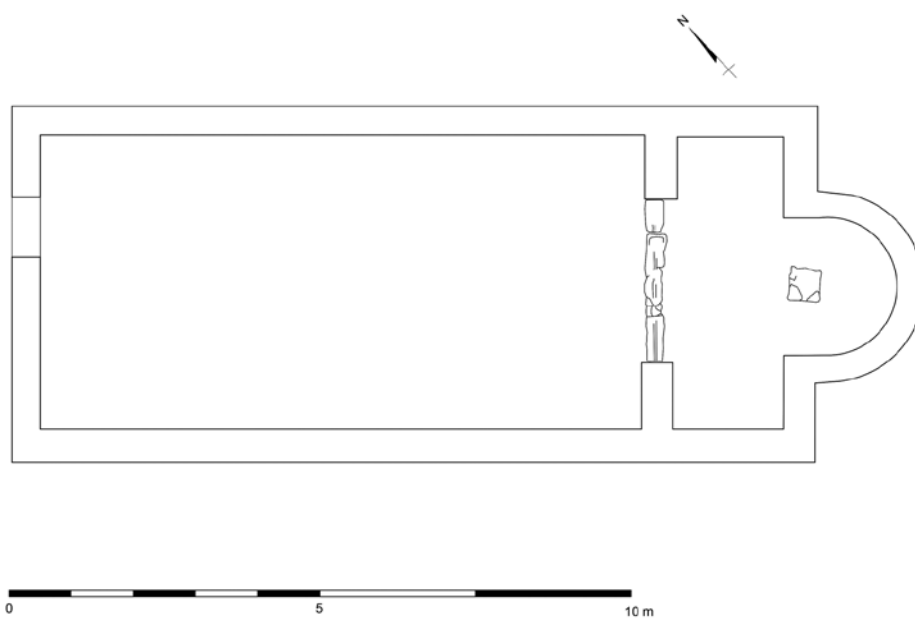
ranokršćanske crkve i uređenje ostataka gornje (predromaničke) crkve. Nažalost, usprkos svemu crkva je i dalje u zapuštenom stanju i vapi za temeljitom obnovom (sl. 2–4, sl. 8). Presentacija te crkve kao izuzetno rijetkog i jedinstvenog primjera dvojne crkve s kontinuitetom arhitekture od rimskog do predromaničkog vremena i s upotrebom do kasnog srednjeg ili početka novog vijeka trebala bi imati prioritet, a dodatni razlog za to jest i činjenica što se nalazi neposredno uz najveće zadarsko turističko naselje (*Falkensteiner*).

Sl. 5. Tloris ranokršćanske crkve sv. Stošije (sv. Klementa) na Puntamici (izradila: M. Šimičić) / Fig. 5. Interior of the Early Christian church of St Stošija (St Clement) in Puntamika (made by M. Šimičić)

Sl. 6. Tloris dvojne crkve (donje i gornje) sv. Stošije na Puntamici (izradila: M. Šimičić) / Fig. 6. Ground plan of the double church (lower and upper) of St Stošija in Puntamika (made by M. Šimičić)

Sl. 7. Tloris predromaničke dogradnje na crkvi sv. Stošije na Puntamici (izradila: M. Šimičić) / Fig. 7. Ground plan of the pre-Romanesque annex on the church of St Stošija in Puntamika (made by M. Šimičić)

Sl. 8. Zračni snimak dronom crkve sv. Stošije na Puntamici (foto: J. Šućur) / Fig. 8. Aerial drone photo of the church of St Stošija in Puntamika (photo by J. Šućur)

Sl. 9. Područje ostataka rimske vile u Diklu s istaknuto naznačenom crkvom sv. Martina (na temelju predložka Arkoda izradila: M. Šimičić) / Fig. 9. Area of the Roman villa remains in Diklo with marked church of St Martin (made by M. Šimičić using the Arkod database)

Diklo – Njivice

Na širem prostoru položaja Njivice u Diklu u više su navrata istraživani ostatci velike vile rustike. Indikacije za postojanje antičkog kompleksa na tom prostoru bile su i ranije od arheoloških istraživanja, jer su mještani pri gradnji kuća nailazili na brojne zidne konstrukcije, mozaičke podove, vodovodne instalacije (olovne cijevi) i dr. Prva istraživanja na dijelu površine na kojoj se vila prostirala provedena su 1985. godine, a izveo ih je Arheološki muzej u Zadru. Nažalost, tada je istražen samo neznatni dio prostora vile, pri čemu su pronađene prostorije s podnim mozaicima i sustavima grijanja te mnoštvo različitih sitnih pokretnih nalaza koji su okvirno datirani od 1. stoljeća do razdoblja kasne antike.¹³ Manja zaštitna istraživanja područja vile rustike u Diklu provedena su i tijekom 2018. godine, a obavili su ih djelatnici tvrtke Arheolog iz Ugljana i Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Pri tim su radovima otkriveni ostatci najvjerojatnije zapadnog ogradnog zida vile rustike te različiti keramički i stakleni nalazi, kao i nekoliko novčića. Pronađeni pokretni nalazi iz rimskog vremena okvirno se datiraju od 1. do 4. stoljeća.¹⁴

¹³ Fadić 1986: 89–90.

¹⁴ Podatke o istraživanjima dobio sam uvidom u izvješća podnesena Konzervatorskom odjelu u Zadru. Najsrdačnije zahvaljujem Filipi Jurković Pešić, voditeljici Arheološke zbirke Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, na podacima o istraživanjima i ustupljenim izvješćima.

Sl. 10. Romanička crkva sv. Martina u Diklu (foto: A. Uglešić) / Fig. 10. Romanesque church of St Martin in Diklo (photo by A. Uglešić)

Sl. 11. Zračni snimak romaničke crkve sv. Petra u Diklu (foto: J. Šućur) / Fig. 11. Aerial photo of the Romanesque church of St Peter in Diklo (photo by J. Šućur)

U cjelini gledajući arheološki je istražen samo neznatan dio rimske vile rustike u Diklu. Na njezinu velikom dijelu niknula su igrališta i kuće, tako da o samom izgledu cjelokupnog kompleksa ne znamo gotovo ništa. Jedina činjenica koju na temelju arheoloških nalaza možemo potvrditi jest da se prostirala na velikom prostoru (sl. 9) i da slojevi debljine 5 do 10 cm potvrđuju da je dio kompleksa izgorio tijekom kasne antike.¹⁵ Usprkos tomu ne možemo isključiti pretpostavku da je tamo bila neka ranokršćanska građevina koja je prethodila dvjema romaničkim crkvama: sv. Martinu (sl. 10)¹⁶ i sv. Petru (sl. 11)¹⁷. Crkva sv. Martina sagrađena je uz sjeveroistočni kut prostora vile, a moguće i na jednom njezinu dijelu. Prema pričanju mještana pokraj nje su pronađeni grobovi koji bi se prema opisu mogli okarakterizirati kao kasnoantički.¹⁸ Iako se sadašnja crkva po svojim karakteristikama može pripisati razdoblju 12./13. stoljeća, temeljem povijesnih dokumenata može se zaključiti da je na njezinu mjestu mogla postojati i ranija crkva. To je zapravo vidljivo iz bule pape Celestina III. od 17. svibnja 1195. prema kojoj doznajemo da je samostan sv. Krševana već tada bio u posjedu crkve sv. Martina u Diklu.¹⁹

Kožino – Krug

U kožinskom Primorju nalazi se položaj koji mještani nazivaju Krug (sl. 12).²⁰ Taj naziv dobio je zbog brojnih ostataka rimskih zidova (na obali i u moru) koji su dijelovi velikoga gospodarsko-stambenog kompleksa, a kojeg je opazio još L. Jelić i spomenuo ga u svojim bilješkama.²¹ Nažalost, ti se zidovi svakodnevno uništavaju, a velik dio ih je već potpuno uništen nekontroliranom izgradnjom obiteljskih kuća i vikendica. U moru su ostali sačuvani ostatci 9 m dugačkog lukobrana odnosno gata (sl. 13). Proteže se paralelno s obalom i 20 m je udaljen od obalne crte. Zbog djelovanja morskih valova vidljiv je samo dio koji čini kalcificirano amorfnu kamenje. Izvorni je nasip vjerojatno bio znatno veći, ali su morski valovi razvukli sve njegove dijelove koji nisu bili kalcificirani

Sl. 12. Zračni snimak područja rimske vile u Kožinu s označenim mjestom nalaza ostataka kasnoantičkog lukobrana/gata (izvor: Arkod) / Fig. 12. Aerial photo of the Roman villa area in Kožino with marked findspot of the remains of ancient breakwater/pier (source: Arkod)

15 Fadić 1986: 89.

16 Petricioli 1955: 173–176.

17 Petricioli 1955: 176–177.

18 Podatke o tomu dao mi je kolega dr. sc. Ivo Fadić kojemu najsrdačnije zahvaljujem.

19 Prijepis bule donosi Bianchi 1880: 508–511; 2011: 463–466.

20 *Krug* je na zadarskim otocima i priobalju naziv za veće kamenje ili stijene.

21 Arheološki muzej Split, Jelićev arhiv.

u zajedničku masu. Ostaci nasipa se nalaze na vapnenačkoj živoj stijeni koja je na 2,2 m dubine od današnje morske razine. Uokolo nasipa vidljivo je nekoliko manjih ulomaka amfora. S obzirom na položaj u odnosu na današnju morskú razinu, nasip se okvirno može datirati u antičko i kasnoantičko razdoblje.²²

Na jednom dijelu terena gdje su sada izgrađene kuće mještani spominju ruševne ostatke crkve nepoznata titulara koji su još bili vidljivi do prije sedamdesetak godina. Ta je crkva zasigurno izgubila funkciju već tijekom srednjega vijeka, jer njezinih ostataka nema prikazanih na starim zemljopisnim kartama kao što je to slučaj s drugim (uglavnom srednjovjekovnim) crkvama na priobalnom prostoru između Zadra i Nina. S obzirom na navedene okolnosti pretpostavio sam da bi se s velikom vjerojatnošću moglo raditi o ranokršćanskoj crkvi, no njezini su ostatci po svojoj prilici zauvijek izgubljeni za bilo kakva istraživanja.²³

Sl. 13. Ostaci kasnoantičkog lukobrana/gata na položaju Krug u Kožinu (foto: M. Parica) / Fig. 13. Remains of ancient breakwater/pier at the position Krug in Kožino (photo by M. Parica)

22 Opisane ostatke u moru na položaju Krug utvrdio je zaronom u taj dio kožinskog Primorja doc. dr. sc. Mate Parica, kolega s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, kojemu od srca zahvaljujem što je na moju zamolbu to učinio.
23 Uglešić 2002: 33.

Sl. 14. Romanička crkva-utvrda sv. Bartula (Kulina/Fažan) u Petrčanima snimljena početkom 20. stoljeća (izvor: Jelićev arhiv, Arheološki muzej Split) / Fig. 14. Photo of the Romanesque church-fort of St Bartul (Kulina/Fažan) in Petrčane taken in the early 20th century (source: Jelić's archive, Archaeological Museum in Split)

Petrčane

S prostora današnjih Petrčana, odnosno dijela naselja uz obalu (Donjih Petrčana), ni na kopnu niti uz more nisu poznati nikakvi nalazi rimske arhitekture. Na temelju podataka iz inventarske knjige Muzeja ninskih starina gdje se čuvaju, u literaturi su se s Petrčanima dovodila u vezu dva fragmenta rimskih sepulkralnih spomenika, ulomak stele²⁴ i dio cipusa,²⁵ no nedavno je utvrđeno da dio stele potječe sa sasvim drugog lokaliteta, s ranokršćanskog nalazišta Podvršje – Glavčine.²⁶ U tom kontekstu treba dovesti u pitanje i podatak o Petrčanima kao mjestu nalaza spomenutog ulomka cipusa.

Mjesto Petrčane u povijesnim se izvorima spominje vrlo rano, prvi put u dokumentu iz 1070. godine, pri kupnji neke zemlje za ženski benediktinski samostan sv. Marije u Zadru.²⁷ Najstarija crkva u Petrčanima, velikim dijelom sačuvana još do krova, nalazi se na granici sa susjednim selom Kožinom. Riječ je o crkvi-utvrđi u narodu zvanoj Kulina, Sv. Bartul i Fažan (sl. 14–15), sagrađenoj u doba romanike.²⁸ Iako sam pri rekognosciranjima toga prostora po zidovima uz crkvu sporadično pronalazio pojedine

24 *ILJug* 908; Nedved 1992: 166.

25 *ILJug* 906; Fadić 1990: 265–266; Nedved 1992, 166; Suić 1968: T. 22,2.

26 Maršić 2009: 35–42. Navedeni je autor ulomak stele koji je dotad bio smješten u Muzeju ninskih starina spojio s ulomcima stele pronađenim pri arheološkim istraživanjima u grobu 1 nekropole koja se nalazila uz ostatke dvojnih crkava (*geminae*) na položaju Podvršje – Glavčine. Taj je lokalitet istraživan tijekom osam arheoloških kampanja u razdoblju od 2002. do 2015. godine. O rezultatima istraživanja: Uglešić 2017: 112–133.

27 Rački 1887: 97.

28 Petricioli 1955: 177–180; 1990: 83–87.

Sl. 15. Zračni snimak romaničke crkve-utvrde sv. Bartula u Petrčanima (foto: J. Šučur) / Fig. 15. Aerial photo of the Romanesque church-fort of St Bartul in Petrčane (photo by J. Šučur)

ulomke keramike koja bi se mogla datirati u kasnoantičko razdoblje, nema nikakva osnova da bi se nastanak te crkve mogao povezati s nekim drugim razdobljem osim s romanikom. Zaronima uz okolnu obalu nisu pronađeni nikakvi ostatci koji bi upućivali na postojanje lukobrana ili gata;²⁹ tek na dubini od oko 4 m uočene su veće nakupine kamenja koje najvjerojatnije predstavljaju dijelove valobrana, a uz njih su po dnu vidljivi razasuti i ulomci novovjekovne keramike.³⁰

Zaton – Sv. Jandre (Sv. Andrija)

U uvali istočno od rta Kremenjača kod Zatona (sl. 16), na prostoru gdje se nalazila luka rimske Enone uspostavljena u 1. stoljeću, pedesetak metara od mora i uz sam poljski put nalaze se ostatci crkve sv. Andrije koje lokalno stanovništvo naziva Sv. Jandre. Zaštitna sondažna istraživanja crkve provedena su koncem 1981. i početkom 1982., a obavio ih je Arheološki muzej u Zadru pod vodstvom Ljiljane Čerine, tada kustosice u Područnoj arheološkoj zbirci toga Muzeja u Ninu (današnji Muzej ninskih starina). Nakon provedenih istraživanja ostatci zidova crkve su konzervirani.³¹ Arheološka istraživanja obavljena su uglavnom uz trasu zidova i nažalost nikada nisu dovršena.

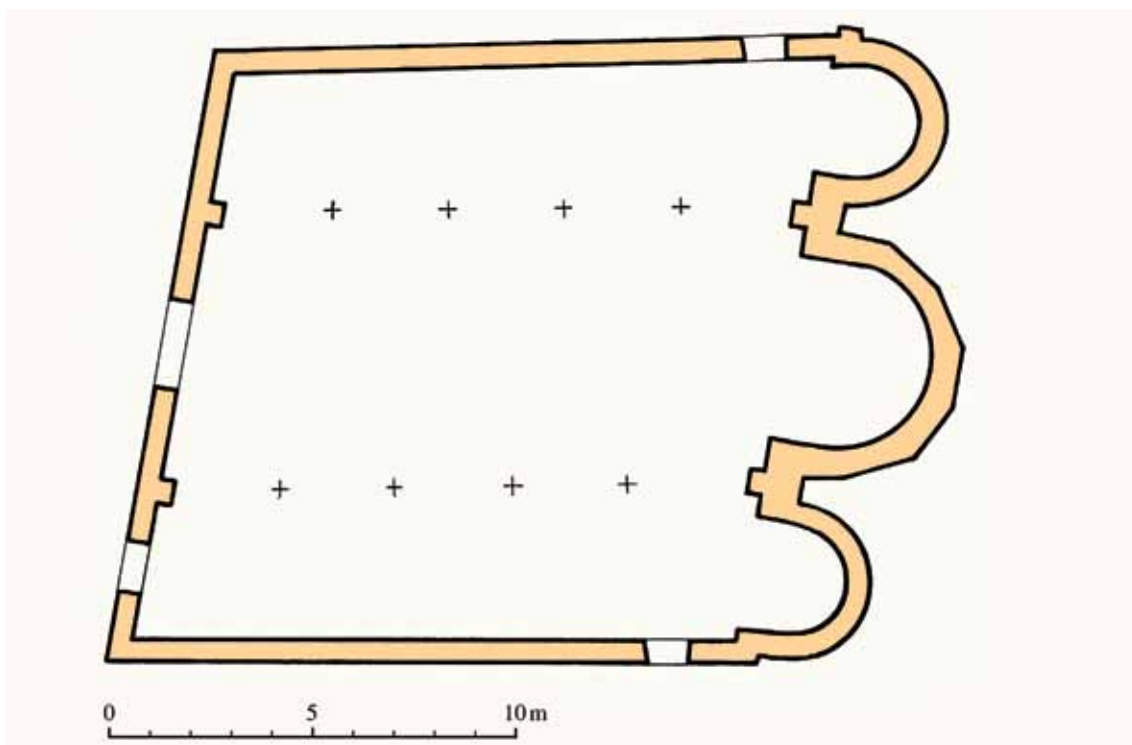
29 Rekognosciranje podmorja uokolo sv. Bartula (kao i za lokalitet Kožino – Krug) na moju je zamolbu proveo Mate Parica.

30 Podatke o tomu dao mi je dr. sc. Mladen Pešić, ravnatelj Međunarodnog (UNESCO-vog) centra za podvodnu arheologiju u Zadru koji je na tom prostoru obučavao djelatnike i suradnike za rad u podvodnoj arheologiji.

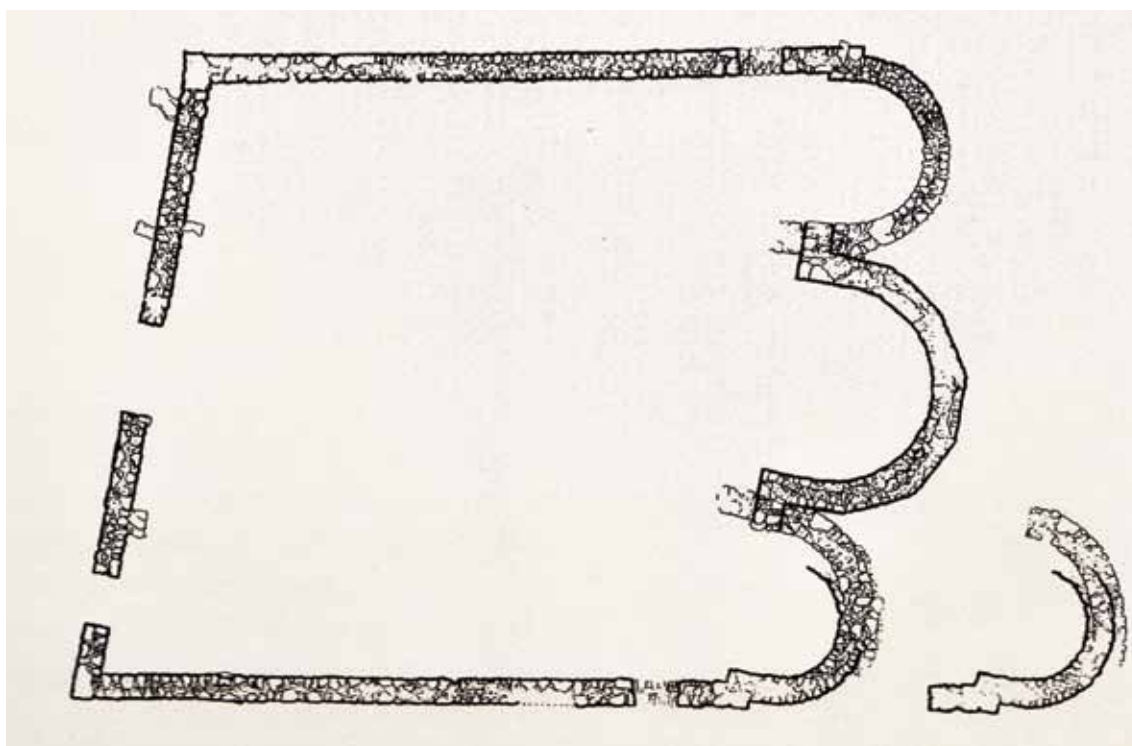
31 Domijan, Petricioli, Vežić 1990: 298; Uglešić, Čerina 1990: 89–98; Uglešić 2002: 34–36; Vežić 1986: 88; 2005: 119–121.

Sl. 16. Položaj crkve sv. Jandre (sv. Andrije) u ninskoj antičkoj luci uz rt Kremenjača u Zatonu (izvor: Vežić 2005: 120)
/ Fig. 16. Position of the church of St Andrew (Sv Jandre) in the Roman-era harbor in Nin next to Cape Kremenjača (source: Vežić 2005: 120)

Sl. 17. Tloris crkve sv. Andrije u Zatonu (izvor: Vežić 2005: 119) / Fig. 17. Ground plan of the church of St Andrew in Zaton (source: Vežić 2005: 119)

Sl. 18. Tloris crkve sv. Andrije u Zatonu s ucrtanim arheološkim ostacima (izvor: Arheološki muzej Zadar – Muzej nin-
skih starina) / Fig. 18. Ground plan of the church of St Andrew in Zaton with marked archaeological remains (source: Archaeological
Museum in Zadar – Museum of Nin Antiquities)

Crkva sv. Andrije u Zatonu (sl. 17–18) romboidnog je tlorisa, po izgledu vrlo srodna crkvi sv. Marije u Ninu.³² Na istočnom dijelu ima tri polukružne apside. Zidovi crkve sačuvani su u cjelini svog opsega, a njihova debljina iznosi uglavnom od 0,60 do 0,70 m. Dužina bočnih zidova crkve iznosi 16,20 i 16,30 m (vanjske mjere); širina pročelja je 15,50 m. Središnja apside crkve prostorno je veća od bočnih, njezina unutrašnja širina iznosi 4,50 m, a dubina 3,40 m. Ona je s unutrašnje strane polukružna, dok joj je vanjski plašt sedmerostraničan. Bočne apside su polukružne; njihova unutrašnja širina iznosi 2,60 i 2,70 m, a dubina 2,30 i 2 m. Na bočnim apsidama uočene su barem dvije građevinske faze, pa smo na temelju toga ostavili mogućnost da je u najstarijoj fazi crkva imala samo središnju apsidu, poput sv. Marije. U prvotnom obliku crkve one su bile razmaknute od središnje apside i u tlorisu pravilne. Na pročelju crkve nalaze se dva ulaza; glavni ulaz s vratima širine 2,40 m je po sredini pročelja. Bočni ulaz s dvostruko užim vratima od središnjih bio je prema južnoj lađi. Slična vrata nalazila su se i na perimetralnim zidovima crkve, uz sjevernu i južnu bočnu apsidu. Na sjevernoj strani crkve, uz samu apsidu, uočavaju se ostatci dogradnje organski vezane s crkvom. Vjerojatno se radi o ostatku pastoforije (*prothesis?*). Kako vrata postoje i uz južnu bočnu apsidu, logična je pretpostavka da je i na toj strani bila neka pastoforija (*diaconicon?*).

Iako pri sondažnim istraživanjima crkve nisu pronađeni ostatci baza stupova odnosno interkolumnij, gotovo je sasvim sigurno da je crkva sv. Andrije bila trobrodna bazilika. To se može zaključiti na temelju lezena s unutrašnje strane pročelja crkve i pronađenih ulomaka većih kolona.³³ Kada je crkva dobila troapsidalni bazilikalni oblik, kakav je bio njezin izvorni izgled i odgovor na sva druga pitanja koja su nam se nametnula pri objavi rezultata dosadašnjih istraživanja mogu dati samo sustavna arheološka istraživanja.

Valja napomenuti da je pri istraživanju crkve pronađeno sveukupno 18 ulomaka arhitektonskih, dekorativnih i konstruktivnih elemenata i kamenoga crkvenog namještaja (rimske i ranokršćanske provenijencije). Ranokršćanskom vremenu sasvim sigurno mogu se pripisati dva ulomka pluteja i ulomak poklopca sarkofaga, a istom vremenu vjerojatno pripadaju i četiri ulomka podnih nosača ograde svetišta.³⁴ Na temelju rezultata dosadašnjih istraživanja ostatci ranokršćanske crkve sv. Andrije u Zatonu datiraju se u 6. stoljeće, no postoji mogućnost da se dio preinaka proteže i na 7. stoljeće.

Ostatci vrlo zanimljivog objekta (Objekt B) pronađeni su oko 15 m sjeverno od crkve sv. Andrije (sl. 19), ali on je nažalost tek neznatno istražen. Riječ je o pravokutnoj građevini s apsidom na istočnoj strani za koju smo pri objavi rezultata istraživanja pretpostavili da bi se moglo raditi o kasnoantičkom objektu pretvorenom u oratorij,³⁵ no s obzirom na nedovoljnu istraženost toga prostora ostavljam mogućnost da je riječ o građevini sasvim drugačije namjene.

Crkva sv. Andrije u neprekinutom kontinuitetu trajala je sve do ratova s Osmanlijama, odnosno do druge polovice 16. stoljeća, kada je porušena i nikada više nije bila obnovljena za kulturne potrebe, već je doživjela preuređenje za drugu namjenu. To je preuređenje bilo ograničeno samo na središnju apsidu kojoj je sa zapadne strane prigrađen polukružni zid,

32 Karaman 1930: T. II; Belošević 1968: 59–60, T. XXXIX,1; Petricioli, 1969: 319–320, sa sl.; Vežić 1986: 169, sl. 4/2; 1996: 88; 2005: 118; Domijan, Petricioli, Vežić 1990: 297; Jakšić 1993: 138–139, sl. 5; Uglešić 2002: 40–41.

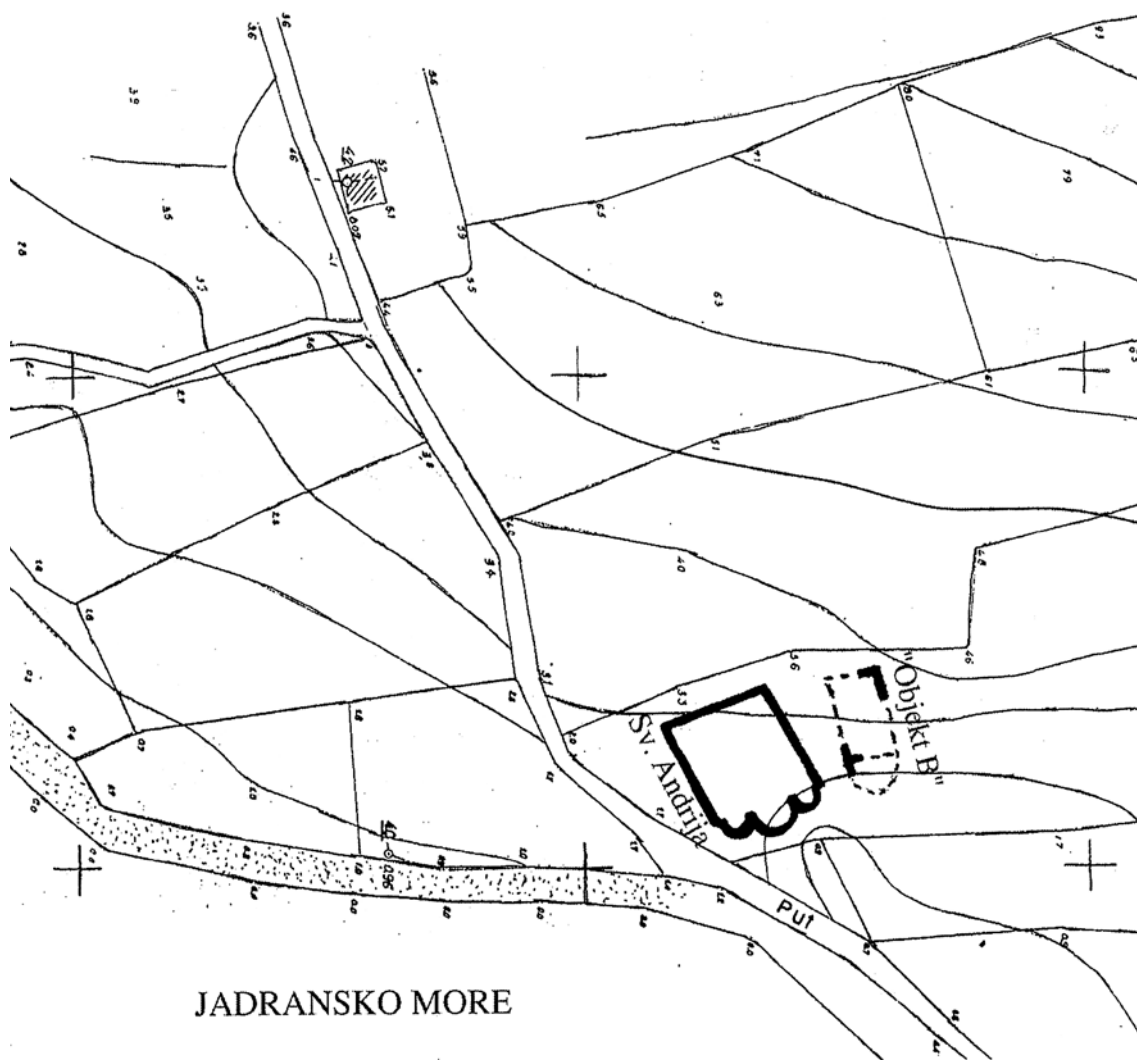
33 Uglešić, Čerina 1980: 92, T. IV, 2–4.

34 Uglešić, Čerina 1980: 95–97, T. III–VI.

35 Uglešić, Čerina 1980: 94.

a u cijelom opsegu iznutra dodano šest pilona. Tako je nastala nova građevina jajolikog oblika koja se izdizala iznad ruševina nekadašnje crkve, a služila je najvjerojatnije kao motrilište i fortifikacija (kula).

Iako se nalaze tik uz jedno od najvećih i najljepših turističkih naselja na našoj strani Jadrana (TN Zaton), konzervirani ostatci crkve danas su u jadnom i zapuštenom stanju (sl. 20) i zahtijevaju hitnu primjerenu prezentaciju. Jednako tako, prostor crkve i njenog okoliša potrebno je sustavno arheološki istražiti kako bi se dobila cjelokupna slika njezina izgleda, konteksta nastanka i objekata koji su indicirani u njezinoj blizini.

Sl. 19. Detalj katastarskog plana rta Kremenjača s ucrtanim položajem crkve sv. Andrije i "Objekta B" iz vremena istraživanja (izvor: Arheološki muzej Zadar – Muzej ninskih starina) / Fig. 19. Detail of the cadastral plan of Cape Kremenjača with marked position of the church of St Andrew and "Structure B" at the time of excavation (source: Archaeological Museum in Zadar – Museum of Nin Antiquities)

Sl. 20. Zračni snimak ostataka ranokršćanske crkve sv. Andrije u Zatonu (foto: J. Šučur) / Fig. 20. Aerial photo of the remains of the Early Christian church of St Andrew in Zaton (photo by J. Šučur)

Zaključak

Prostor između antičke kolonije Jadera i municipija Enone u cijelom je rimskom razdoblju zasigurno imao veliko značenje za agere tih dvaju gradova s obzirom na resurse koje sam naprijed spomenuo. Najveći dio toga područja pripadao je zadarskom ageru. Na prostoru između Zadra i današnjih Petrčana gotovo u pravilnom nizu bile su raspoređene tri velike vile rustike (na Puntamici, u Diklu i u Kožinu) koje su vrlo vjerojatno bile dijelovi isto toliko veleposjeda. S obzirom na blizinu grada, njihova kristijanizacija bila je vjerojatno vrlo rana i tekla je usporedno s kristijanizacijom u koloniji Jaderu.³⁶ U tom kontekstu treba promatrati i adaptaciju rimske cisterne na zadarskoj Puntamici u ranokršćansku crkvu. Bila je posvećena rimskom papi i mučeniku sv. Klementu, a nakon predromaničke adaptacije u dvojnu crkvu (u prvoj polovici 10. stoljeća) promijenjen joj je titular u sv. Stošija (Anastazija). Prema podacima dobivenim rekognosciranjem terena velika je vjerojatnost da je ranokršćanska crkva postojala i na prostoru današnjeg Kožina, na položaju Krug gdje je bila rimska vila čiji su ostatci godinama uništavani nekoć poljodjelskim radovima, a kasnije (još i danas) nekontroliranom izgradnjom. Na taj način nestali su i zidovi crkve koji su bili sačuvani još do prije sedamdesetak godina. Za područje Dikla nema dokaza o postojanju ranokršćanske crkve na prostoru nekadašnje rimske vile na Njivicama, no ni u kom slučaju ne možemo isključiti mogućnost da je ona tamo nekad bila. To ćemo teško moći ikada ustanoviti zbog izgradnje koja je premrežila gotovo cijeli prostor

³⁶ O počecima kršćanstva u Zadru: Uglešić 2002: 5–9; Cambi 2009: 9–22.

njezina rasprostiranja. Nada ostaje jedino u vezi s romaničkom crkvicom sv. Martina – na temelju povijesnih dokumenata možemo pretpostaviti da je na njezinu mjestu crkva postojala i u ranijim razdobljima.

Na području od Kožina do Zatona koji obuhvaća prostor današnjih Petrčana, odnosno na obalnom dijelu Donje Petrčane, kako sam naprijed već istaknuo, nisu dosad utvrđeni nikakvi ostatci ranije antičke ili kasnoantičke arhitekture. Velika je vjerojatnost da je taj dio zadarskog agera imao status državnog zemljišta (*ager publicus*), ali jednako tako i da je to bio prostor pašnjaka i šuma (*ager compascuus et silvae*). Prostor Petrčana obilovao je upravo tisućljetnim šumama crnike koje su donedavno gotovo u cijelosti bile očuvane. To su vjerojatno i razlozi zašto na prostoru Donjih Petrčana antička arhitektura nedostaje. Na jadertinski ager na području između današnjih Petrčana i Zatona nastavlja se ninski ager koji je u graničnom dijelu također imao isti status kao i veći dio zemljišta u Petrčanima, a nakon toga nastavlja se prostor koji je pripadao gradskom području Enone, odnosno funkcionirao je kao luka toga municipija. Tijekom 6. stoljeća ondje je za tamošnju kršćansku zajednicu izgrađena crkva sv. Andrije koja je po karakteristikama gradnje vrlo srodna ranokršćanskoj crkvi sv. Marije u ninskoj gradskoj jezgri.

Cilj ovoga rada bio je pokušati utvrditi gdje se nalazila (ili se mogla nalaziti) ranokršćanska arhitektura na obalnom području između antičkog Jadera i Enone. Isto tako želja mi je bila upozoriti na neprimjereno stanje očuvanosti i prezentacije utvrđenih ranokršćanskih crkava, kao i na potrebu sasvim drugačijeg odnosa prema toj izuzetno vrijednoj, a dijelom i raritetnoj arheološkoj baštini. Periferno sam se dotaknuo i triju romaničkih crkava (sv. Mihovila i sv. Petra u Diklu te sv. Bartula u Petrčanima) koje su svjedoci srednjovjekovnog života toga prostora, također povijesno vrlo važne i zanimljive te kao takve zaslužuju primjerenu valorizaciju i prezentaciju, a ugrožene su prije svega galopirajućom betonizacijom i nekontroliranom izgradnjom različitih građevina na okolnom području. Nadam se da će se devastacija toga prostora zaustaviti te da će sva njegova spomenuta arheološka i povijesno-umjetnička baština adekvatno biti prezentirana i naći mjesta osobito u različitim turističkim rutama koje se ondje na niz načina mogu organizirati.

LITERATURA / LITERATURE

- Belošević 1968 Janko Belošević, Nin u srednjem vijeku, u: Šime Batović, Janko Belošević, Mate Suić, *Nin. Problemi arheoloških istraživanja*, Arheološki muzej Zadar, Zadar, 1968., 53–63.
- Bianchi 1880 Carlo Federico Bianchi, *Zara cristiana, vol. II*, Zadar, 1877.
- Bianchi 2011 Carlo Federico Bianchi, *Kršćanski Zadar, sv. II*, Zadarska nadbiskupija i Matica hrvatska Zadar, Zadar, 2011.
- Bradford 1947 John P. Bradford, A technique for the study of centuriation, *Antiquity. A Review of World Archaeology* 21, Cambridge, 1947., 197–204.
- Bradford 1957 John P. Bradford, *Ancient Landscape. Studies in Field Archaeology*, G. Bell and Sons Ltd., London, 1957.
- Cambi 2009 Nenad Cambi, Početci kršćanstva u Dalmaciji s posebnim obzirom na Jader, u: Livio Marijan (ur.), *Sedamnaest stoljeća zadarske crkve I. Zbornik radova znanstvenoga skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Stošije (Anastazije)*, 16.–18. studenog 2004., Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2009., 9–22.
- Chevallier 1957 Raymond Chevallier, La centuriazione romana dell'Istria e della Dalmazia, *Bolletino di Geodesia e Scienze Affini* 16, Firenze, 1957., 162–177.
- Ćurković 2008 Marin Ćurković, Tegule s pečatom iz Zavičajnog muzeja Benkovac, *Asseria* 6, 2008., 67–98.
- Domijan, Petricioli, Vežić 1990 Miljenko Domijan, Ivo Petricioli, Pavuša Vežić, *Sjaj zadarskih riznica. Sakralna umjetnost na području Zadarske nadbiskupije od IV. do XVIII. stoljeća*, Muzejsko-galerijski centar, Zagreb, 1990.
- Dundović 2015 Zdenko Dundović, *Zadarski kaptol, njegova dobra i kaptolski dostojanstvenici u posljednjih sto godina vladavine Mletačke republike (1697–1797.)*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Katoličko-bogoslovni fakultet, Zagreb, 2015.
- Fadić 1986 Ivo Fadić, Diklo kod Zadra. *Villa rustica*, AP (1985.), 1986., 89–90.
- Fadić 1990 Ivo Fadić, Aserijatska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika, tzv. liburnskih cipusa, *Diadora* 12, 209–278.
- Jakšić 1986 Nikola Jakšić, Draga sv. Krševana u Diklu o tisućitoj obljetnici osnutka samostana, *RFFZd* 25(12) (1985./1986.), 1986., 205–228.
- Jakšić 1993 Nikola Jakšić, Preživjele ranokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji, *Diadora* 15, 1993., 127–143.
- Jakšić 2015 Nikola Jakšić, Ostatci uništene romaničke crkvice sv. Jakova u Zemuniku, *ShP*, III. s., 42, 2015., 257–265.
- Juras, Jurković Pešić 2016 Ivana Juras, Filipa Jurković Pešić, Tegule s pečatom iz Antičke zbirke Arheološkoga muzeja Zadar, *Diadora* 20, 2016., 31–75.
- Kadi 2016 Marijan Kadi, *Centurijacija otoka Ugljana. Rimski katastar*, Sveučilište u Zadru i Općina Preko, Zadar, 2016.

- Karaman 1930 Ljubo Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1930.
- ILJug*
- Maršić 1993 Dražen Maršić, Prilog poznavanju limitacije antičkog Zadra, *RFFZd* 32(19) (1992./1993.), 1993., 105–116.
- Maršić 2009 Dražen Maršić, Rekonstrukcija nadgrobne stele obitelji Ennius iz Enone, *HAnt* 18/2, 2009., 35–42.
- Migotti 1991 Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Zrmanje i Cetine*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 1991.
- Nedved 1992 Branka Nedved, Stanovništvo Zadra od 1. do 3. stoljeća (prvi dio), *Diadora* 14, 109–257.
- Pedišić, Podrug 2008 Ivo Pedišić, Emil Podrug, Antički opekarski pečati iz fundusa Muzeja grada Šibenika, *OA* 31, 2008., 81–141.
- Petricioli 1955 Ivo Petricioli, Tri romaničke građevine u Diklu, *ShP*, III. s., 4, 1955., 173–180.
- Petricioli 1969 Ivo Petricioli, Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru* 16–17 (*Povijest grada Nina*), Zadar, 1969., 299–354.
- Petricioli 1990 Ivo Petricioli, *Od Donata do Radovana*, Književni krug, Split, 1990.
- Rački 1887 Franjo Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1887.
- Suić 1955 Mate Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* I, Zadar, 1955., 1–36.
- Suić 1968 Mate Suić, Nin u antici, u: Šime Batović, Janko Belošević, Mate Suić, *Nin. Problemi arheoloških istraživanja*, Arheološki muzej Zadar, Zadar, 1968., 35–52.
- Suić 1976 Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Sveučilišna naklada Liber i Institut za arheologiju, Zagreb, 1976.
- Suić 1981 Mate Suić. *Zadar u starom vijeku*, *Prošlost Zadra I*, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar, 1981.
- Suić 1996 Mate Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, u: *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske (Opera selecta)*, Matica hrvatska Zadar, Zadar, 1996., 349–385.
- Suić 2003 Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Golden marketing, Zagreb, 2003.
- Suić, Petricioli 1955 Mate Suić, Ivo Petricioli, Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra, *ShP*, III. s., 4, 1955., 7–21.
- Uglešić 2002 Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Filozofski fakultet u Zadru i Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2002.

- Uglešić 2017 Ante Uglešić, Ranokršćanski nalazi iz okolice Ljupča, u: Josip Faričić, Jerolim Lenkić (ur.), *Župa Ljubač – zrcalo povijesnih i geografskih mijena u sjeverozapadnom dijelu Ravnih kotara, Sveučilište u Zadru i Župa Ljubač*, Zadar, 2017., 112–133.
- Uglešić, Čerina 1998 Ante Uglešić, Ljiljana Čerina, Istraživanje crkve sv. Andrije u Zatonu kod Zadra, *RFFZd* 36(23) (1997.), 1998., 89–98.
- Vežić 1986 Pavuša Vežić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 12, Zagreb, 1986., 161–177.
- Vežić 1996 Pavuša Vežić, Ninska crkva u ranom srednjem vijeku – problem kontinuiteta i rezultati arheoloških istraživanja, u: Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Muzejsko-galerijski centar, Zagreb, 1996., 87–99.
- Vežić 2005 Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva. Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Arheološki muzej, Zadar, 2005.
- Vukov 2014 Mirna Vukov, Tegule s pečatom *Pansiana* iz istraživanja u Aseriji (1998.–2008.), *Asseria* 12, 2014., 119–136.
- Vukov 2016 Mirna Vukov, Nove inačice pečata radionice *Pansiana*, *VAHD* 109, 2016., 155–176.
- Wilkes 1969 John J. Wilkes, *Dalmatia*, Harvard University Press, London, 1969.

SUMMARY

Early Christian architecture in the coastal area between Zadar and Nin

In this paper the author attempts to determine the positions of Early Christian architecture in the coastal area between Zadar (*Iader*) and Nin (*Aenona*) on the basis of previous archaeological research and his own interpretations of their results. This exceptionally attractive and resource-rich area belonged to the Iadertine *ager* for the most part, and its western part, as a harbor facility, belonged to the *municipium* of Aenona. Only two churches in this region can be ascribed to the Early Christian period with certainty. In the present-day city area Puntamika, a small church of St Anastasia was excavated seventy years ago, as a unique example of a double two-storey church in the whole of our territory. The lower church is actually a Roman cistern converted into sacral space in Late Antiquity, with the titular of St Clement. In the first half of the 10th century another church was built above this one, and the entire assemblage was dedicated to St Stošija. The second Early Christian church was discovered in Zaton, situated in the area of the Roman-era harbor of Nin and it was dedicated to St Andrew (*Sv Jandre*). It was only partially excavated in the 1980s. The locality of Krug in Kožino is another site that yielded evidence of the Early Christian architecture.

The Early Christian churches in the Iadertine region are related to large *villae rusticae*. A considerable part of this city *ager* is associated with the coastal area, especially the portion belonging to the present-day settlement of Donje Petrčane, that in all likelihood had the status of *ager publicus* and *ager compascuus et silvae*, which most likely explains the absence of the Roman-era architectural remains.

Translated by Marija Kostić